

Bod Péter egyháztörténeti kéziratának viszontagságai¹

Tudván tudom, hogy akár történelemkönyvet, akár egyháztörténetet ír az ember, az a jó, ha a mondatok mögött nem lehet felfedezni a munka szerzőjét, vagyis a szubjektumnak nincs erőteljes jelenléte. A személyes felhang tehát egyáltalán nem fontos, sőt zavaró az ilyen jellegű munkákban, a szerző személyének tehát alább kell szállnia, azért, hogy az igazság, a valóság, a történelmi hűség annál jobban kiemelkedjék – hogy ezt az egyházi szóhasználatban maghonosodott képet alkalmazzam, kissé pogány módon ugyan, de úgy érzem, találóan, a történeti vagy egyháztörténeti munkákra. A bölcséleti szakirodalomban egzakt tudományágnak minősülő történelmi diszciplína esetére axiómaként is hangzó komor szabályt esetünkben hadd ne vegyük ennyire szigorúan, részben azért, mert a kor sem igazán volt a mogorva történelmi objektivitás időszaka, részben pedig azért, mert Bod Péter nem könyveiben fellelhető szubjektív jelenlétüként áll előttünk, hanem egyháztörténeti megközelítésünk tárgyaként. Esetünkben tehát a szerző személye nem jelentéktelen, bár szubjektumként ezer szállal kapcsolódik történelmi produktumához, mégis munkássága, személye, ízig-vérig történetészi habitusa indokoltá teszi, hogy vele is foglalkozzunk. És mert egyetlen személy sem képes teljes mértékben függetlenítenie magát korától és kora szellemi-tudományos sugárzásától, hadd foglalkozzunk bizonyos fokig ezen cirkumsztanciákkal is.

I. Cirkumsztancia – szerzőnk kora

A Habsburg berendezkedés következményei a református egyházban

A református egyház 17. századi, belső lelki és külső szerkezeti konszolidációs munkájának eredményeként a század végére tankérdésében stabilizálódva, szerkezetét illetően pedig megerősödve szállhatott szembe azzal a folyamattal, amely Bod Péter korában, a 18. században bontakozott ki: a harmadik, s egyben a leghosszabb és legerőteljesebb rekatolizációs folyamat. Ezt segítette a század végének politikai-társadalmi életét izgalomban tartó fokozatos Habsburg előrenyomulás és erdélyi hatalmi berendezkedés, amely

---

¹ Elhangzott 2008. november 15-én, az Országos Széchenyi Könyvtárban, a Bod Péter Társaság által szervezett ünnepi előadáson.

meghirdette és következetesen érvényesítette intoleráns egyházpolitikai célját. Ez pedig csaknem másfél évszázadig tartó, állandóan megújuló támadások, templomfoglalások, szolgálati lehetőséget korlátozó, minden egyházi tevékenységet visszaszorító császári intézkedések, erőszakos térítések, türelmetlen birodalmi valláspolitikai, felekezeti üldözések formájában öltött testet.

A református egyház két dolgot tehetett a zord és mostoha körülmények között: túlélni és befelé fordulni. A túlélést szolgálta legfelsőbb szinten az egyházi vezetés és a világi gondnoki testületként működő Főkonzisztórium: állandó sérelmi hadjárata a megszálló Habsburg hatalom ellen számos vallási interpellációt termelt. Egy fokkal alább ezt szolgálta az egyházmegyék szintjén konszolidált és folyamatosan működtetett egyházi szerkezete: az állandó kapcsolattartás többleterőforrást jelentett lelkésznek és gyülekezeti tagnak egyaránt, még akkor is, ha ezek, esperesi vizitációként, amolyan ellenőrző körutak voltak. Viszont ez tartotta össze a gyülekezetet, ez szolgálta annak állandó erkölcsi higiénáját, ez tette végső soron felelőssé a lelkészt és a tanítót a közösség minden irányú szolgálataért, ez hozta felszínre a helyi közösségeket hátrányba kényszerítő visszaéléseket, és szolgáltatott muníciót a Bécszet ostromló panaszlevelekhez. Az egyházi élet súlypontja, az aranykor-nak is tekinthető korábbi századhoz képest, áttevődött a teológiai részletkérdések vitájáról a belső építkezésre és az áttérítési kísértések miatt szétfoslani látszó közösségi egység megtartására.

II. Cirkumsztancia – szerzőnk egyházának viszonyai

Elzárkózni vagy felzárkózni

A befelé fordulás más területen is érződött. A teológiai vitákat felváltotta a kontemplatív tudományosság, mert a berendezkedett hatalom nem nézte jó szemmel a vitás teológiai kérdések megtárgyalását, különösen, ha ezek az államvallássá előléptetett római katolikus hitkérdéseket feszegették. A kifelé irányuló, tantételeket célzó református egyházi kül- vagy inkább felekezetpolitika zsákutcának bizonyult. Nem véletlen, tehát, hogy a dogmatikára, mint tudományágra mostoha sors várt, miközben a kényszerű befelé fordulás az olyan diszciplínáknak kedvezett, mint pl. az egyháztörténet, amely műfajként ekkor kezdi el kialakítani szakmai szabványait, és tanúi lehetünk e tudományág fejlődési üteme fellendülésének, illetve szakszerűsödésének. Természetesen az elméleti teologizálásra is adódott lehetőség, hiszen a felvilágosodás és racionalizmus ellen fellépő, hagyományos alapokon teologizáló lelkészi attitűd egészen látványosan termékenyítette meg a teológiai szakirodalmat.

Témánk összefüggésében bennünket viszont sokkal jobban érdekel az egyháztörténet-írás fejlődése és annak eredményei.

Historia Hungarorum Ecclesiastica

Bod Péter több tucatnyi munkája közül hadd emeljünk ki ezt az egyet, reménységünk és meggyőződésünk szerint a legjellegzetesebbet, és ennek bemutatásával, pars pro toto, jelenítsük meg szerzőnk egyháztörténeti jelentőségét. Amikor Bod Péterről, mint egyháztörténészről beszélünk, nem szerencsés csak erre az egy tudományágra leszűkítenünk történelmi érdeklődésének horizontját. Az sokkal tágabb és szélesebb, mint csak a református egyház történetének kérdésköre. Mint az egyház püspökhelyettese, nemcsak kötelességének, hanem szívügyének is tartotta megírni egyháza történetét. Mindazonáltal sokkal nagyobb perspektívában gondolkozott: Erdély teljes, átfogó, mindenre tekintő történetének elkészítésére. Ennek lettek volna részei egyrészt a református egyház története, majd pedig az unitáriusoké (*Historia unitariorum in Transylvania*), a székelyek históriája (*De origine et antiquitatibus Siculorum*), a románok rövid történetének vázlata (*De origine Valachorum, Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*), de ide tartozik a jogi állapotok számbavétele és sok minden más. Ebben a nagy együttesben kell szemlélünk egyháztörténetét, amely, semmi kétség, önálló munkaként is megállja a helyét.

Egy kézirat viszontagságai

Mindenki, belföldiek és külföldiek egyaránt egyetértenek abban, hogy a *Historia Hungarorum Ecclesiastica* Bod Péter egyik legjelentősebb munkája. A leideni L. W. E. Rauwenhoff (1828–1889), aki 1888-ban kiadta Bod írását, latin nyelven írt bevezető gondolataiban utal arra az alapos könyvtári és levéltári munkára, amellyel Bodnak sikerült a szükséges anyagot összeszednie és feldolgoznia. Bod Péter nem érthette meg munkája kiadását, bár annak gondolata még életében ott motoszkált a nagyenyedi kollégium egyik tanárának, Ajtai Abód Mihálynak gondolatában, aki 1756-ban Bod kéziratának 1114 lapját megküldte Iohannes van den Honert leideni professzornak, azzal a nyomatékos kéréssel, hogy vállalja fel a kinyomtatással járó gondokat. A kiadási költségek viszont igen magasak voltak. Nemsokára, 1758-ban Honert is meghalt, Ajtai pedig két évre rá, 1760-ban elvitte a kéziratot Daniel Gerdes groningeni professzorhoz, aki csak annyit tudott vállalni, hogy folyóiratában (*Scrinius Antiquarius*) két fejezet közlésével felhívja a figyelmet a munkára. Gerdes 1765-ben bekövetkezett halála után a kézirat Ewaldus Hollebeek kezébe került vissza Leidenben, aki három évig őrizte, míg végül 1768-ban beadta a Leideni Egyetemi Könyvtárba, ahol a kéziratok között leltározták Biblioteca Publica Latina, nr. 10B jelzett alatt. A felvétel idején a kézirat utolsó lapjára latin megjegyzést írtak, amely magyarul így hangzik:

„E kézirat másik fele három-négy éve Bécsben lappang, tekintetes Türi Sámuelnél, aki az Erdélyi Református Egyház ottani udvari ágense, egyik honfitársunk pedig, hazája iránti szeretettől indítatva, ide akarja

szállítani azt is, hogy az első felével egyesítse. 1768. aug. 14. L[ugduni] Bat[avorum].

A bejegyzéshez, később hozzátoldották ezt a félprófétai mondást: „Ez óhajtalan soha sem fog megvalósulni.” A Türi birtokában lévő kézirat tartalmát és vázát viszont akkor már ismerték Leidenben, hiszen az ott lévő első rész legalább ennyit tartalmazott. A könyvtárba letett első részt is látták és olvasták, hiszen még 1768-ban jegyzéket csatoltak hozzá, amely a Leidenben tanuló diákok névsorát tartalmazta, s amelyet 1784-ig folyamatosan frissítettek. Ez egyben a 18. század, sőt az elkövetkező száz esztendőnek is az utolsó dátuma.

A Türi Sámuelnél lévő kézira nézve maga Bod Péter ad néhány szavas fogódzót, amikor *Önéletírásában* az 1765. évi eseménysor egyik bekezdésében ezt mondja:

„Bécsi agens Tek. Türi Sámuel uram volt nálam 18-dik Martii és következő három napokon [...] adtam őkegyelmének 12 aranyakat, minthogy sokszor küldött könyveket. Vitt el tőlem magával: Continuationem Hist[oriae] Hung[arorum] ecclesiasticae Libr[i] IV. közel kétszáz árkust oly véggel, hogy Belgiomba menvén azt is, amely Gerdes uramnál vagyon, kezéhez vészi, és nyomtatásra valami bibliopolának adja által bona fide. Nem tudunk arról, hogy Türi eljutott-e egyáltalán Hollandiába, tény viszont, hogy valami oknál fogva a kézirat egyesítésére nem került sor, legkevésbé annak kiadására, a második rész sem jutott el Leidenbe, sőt szinte másfél századot kellett lapangania valahol.”

Ami alább következik, inkább a memoár stílusjegyeit hordozza magán, mintsem az értekező prózáét, mert azon személy visszaemlékezése, akire orozslánrész hárult Bod Péter latin egyháztörténetének kiadásából. A latinul írt bevezető alapos ismertetését azért is tartottuk fontosnak, mert tudomásunk szerint egyetlen Bod Péterrel foglalkozó munka sem foglalkozott vele, holott igen jelentős kézirat-történeti adalékot tartalmaz az egyháztörténetről.

1884-ben, Szalay Károly sárospataki magyar diák leideni tartózkodása idején, az egyetemi könyvtár katalógusát átpázmázva, örömmel fedezte fel Bod Péter egyháztörténeti munkáját. Ekkor nemcsak az jutott eszébe, hogy mekkora tisztelettel beszéltek Magyarországon és Erdélyben Bod Péterről, hanem az is, hogy tudósaink milyen nagy sajnálattal emlegették Bod Péter eltűnt kéziratát. Megismerkedve a kézirat tartalmával, igazat kellett adnia élvonalbeli tudós elitünknek, akik bizonyára osztoztak Mikó Imre véleményében, aki a Bod Péterről 1862-ben írt monográfiájában, néhány részlet alapján, úgy értékelte a munkát, hogy az erdélyi református egyház történetének egyik legbecsesebb kincsestára. Nem csoda tehát, hogy Szalayban türelmetlen vágyódás született megjelentetni az egyháztörténetet. Megkereste tehát Rauwenhoffot. Rauwenhoff ezt írja:

„Kötelességemnek éreztem a dolgot, sok nehézsége ellenére is, mert Szalay visszatért hazájába, ezért aligha remélhettem, hogy a kiadással járó vesződés közepette számíthatok segítő támogatására.”

Miután Magyarország és Erdély tudós egyházi embereinek értésére jutott, hogy Bod Péter munkája előkerült, sok férfiún igen türelmetlen várakozás vett erőt. Kovács Ödön nagyenyedi professzor, aki egy volt a Leidenben végzett igen kiváló diákok közül, hirdetést adott fel a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* címmel megjelenő folyóiratában, kérvén a hazai tudósokat, hogy írják fel nevüket a készülő kiadás megrendelői közé. Sokan pedig lázas keresésbe fogtak Bod Péter munkája egyéb lappangó részei után, nem kevés eredménnyel, ugyanis a kolozsvári könyvtárban nemsokára felfedezték a munka negyedik részét, amely a leideni kéziratban nem szerepel, és nagy meglepetésükre, terjedelme akkora volt, mint a Leidenbe került részek közül kettőnek. Végül az erdélyiek és magyarországiak meg-megújuló kérésére és türelmetlen sürgetésére Rauwenhoff rávette magát a kiadásra, beszélt az E. I. Brill és Társai kiadóval és nyomdával, W. N. Rieu könyvtárigazgató jóvoltából másolatot kapott a könyvtárban őrzött kéziratról, Erdélyből pedig sürgősen útnak indították a megtalált IV. részt, hogy késése a munka ütemét ne lassítsa. Ezzel a kiadás ügye kimozdult a holtpontról.

Az előfizetőkről itthonról érkező biztató hírek beláttatták Rauwenhoffal, hogy reménysége és bizakodása nem volt hiábavaló, ezek alapján a nyomdászok nyugodt lélekkel elkezdhatték az előkészületi munkálatokat. A munka publikálását felvállaló leideni teológiai tanár számára kellemes meglepetést jelentett, hogy nemcsak a szakmabeliek (pl. Ballagi Mór) és a szerző egyházának hivatalosai (köztük Szász Domokos püspök) mutattak igen eleven érdeklődést a kiadás iránt, hanem a közép- és főrendű nemesek is, köztük Vay Miklós báró, vagy különösképpen Tisza Kálmán miniszterelnök és királyi belső titkos tanácsos, aki saját ügybuzgalma folytán harminc főrendi nemest győzött meg arról, hogy fel kell iratkozniuk a megrendelők listájára. Mindkét főúr neve ott szerepel a kiadott munka címlapján, a szerkesztő jeles támogatókként nekik ajánlja a munkát. Ez természetesen újabb lendületet adott mind Rauwenhoffnak, mind az elindított kiadási folyamatnak. Mégis késett a kiadás. Megkapóan őszinték Rauwenhoff szavai:

„Mód felett sajnálom, hogy a vásárlók türelmét késlekedésünkkel némiképp próbára kellett tennünk. Sok oka van ugyanis annak, hogy a már elkezdett munkát nem tudtuk annyira hamar befejezni, mint reméltük. Midőn ugyanis a kiadói munkát elkezdtem, meg voltam győződve, hogy Szalay lelkész Leidenbe jön és itt felvállalja a munka nagyobbik részét, ezzel pedig a dologban annyira előrehaladok, hogy csak a végső simításokat kell majd elvégeznem. Ámde még mielőtt neki foghattunk volna a munkának. Budapesten igen tisztességgel hívtak meg, amely meggátolta őt abban, hogy ide visszajöjjön. Mégis segített vala-

mit: a magyar nevek korrigálását elvégezte, névjegyzéket és mutatókat készített, illetve történelmi megjegyzéseket fűzött a munkához.”

Az előkészületek tehát nem a várt ütemben haladtak, többek között Rauwenhoff egyéb elfoglaltságai miatt sem (ekkor írta és készítette saját aláját könyvét a *Vallásfilozófiát – Philosophia Religionis*), de két év leforgása alatt végre sikerült megjelentetnie a Bod Péter felosztása szerinti első két könyvet (liber I. és II.). A másik két könyvet két külön kötetben rövidebb idő alatt ígérte publikálni.

Nem kritikai kiadást készített, hanem Bod kézírata pontos és hű mását adta nyomdába, éspedig azzal a meggondolással,

„[hogy] ama kiváló történelmi dokumentumokat úgy adjam át a magyaroknak, ahogyan azokat maga a szerző hagyta hátra. Az ő feladatuk lesz ezeket később úgy kezelni, hogy belőlük egyházuk története a lehető legteljesebben és legpontosabban kikerekedjen. Minthogy érthető is, hiszen rendelkezésükre áll sok olyan segédanyag és segítség, amelyet én nem kaphattam meg.”

Ezzel lejárt a hányatott sorsú kéziratrészek tekervényes utakon haladó kálváriája, Bod Péter latinul írt egyháztörténelmi munkája végre napvilágot látott. Talán a legfeltűnőbb az, hogy Bod latinul írta munkáját. Igen, a széles európai tudóstársadalomhoz kívánt szólni, persze nemcsak ezzel, hanem a tervezett átfogó, sok területre tekintő Erdély-történettel is. Az európai perspektívát mutatja az is, hogy *Önéletírásában* maga is lelkesedéssel fogadja a külföldi megjelenés lehetőségét.

A latinnyelvűség viszont nem jelenti azt, hogy szűkebb hazáját megfosztotta volna munkájától. Nem Bod Péter, hanem pátriája gondoskodott arról, hogy az egyháztörténet magyarul is megjelenjen, először az erdélyi kollégiumokban tananyagként, majd bekerüljön a nemzeti tudományosság vérkeringésébe. A szerző és munkája iránt megmutatkozó igen nagy és lelkes érdeklődés nem kiadói szóvirág vagy mesterségesen végzett, megszokott udvariasságból származó dicséret. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy már a 18. században lefordították és újra meg újra lemásolták, bizonyára kollégiumi használatra. Két ilyen vaskos kéziratköteg is fennmaradt, az egyiket Nagyenyeden őrzik a kollégium dokumentációs könyvtárában, a másikat Kolozsvárott az egyetemi könyvtárban. Az előbbit Almási Ferencz másolta 1833-ban (befejezte december 8-án), aki azt közli magáról, hogy ekkor már a Kolozsvári Református Kollégium végzett diákja volt. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött másik másolatot Kolozsváron készítette Szikszai Mihály 1853-ban, utoljára az EME tulajdonában volt, 4 negyed ívrét kézirat kötetet tartalmaz, kötetenként kb. 300–400 oldal terjedelemben, emiatt a 4 kötet laza szerkezetű (15–16 soros szellős sorközök és 8–9 szó/sor). Ami a magyar változat szövegét és tartalmát illeti, helyenként szó szerint követi a latin változatot, de annak nem teljes fordítása, csak amolyan bő kivonata. Komoly

filológiai összehasonlítást kellene végeznünk ahhoz, hogy szerkezetét és különösképpen tartalmát mindkét változatnak összevessük az eredeti latinnal, amelynek valamiféle másolata egyébként megvan a Nagyenyedi Református Kollégium dokumentációs könyvtárában. Tekintettel arra, hogy munkaközösségünk, a Pokoly József egyháztörténész nevére hallgató kutatóközpontunk belső és külső munkatársai tervbe vette az egyik magyar változat kiadását, a szöveg pedig szinte teljesen számítógépre került, ezt a szövegkritikai és filológiai munkát mindenképpen el kell majd végeznünk.

A nem kevés fáradsággal járó munkánkat pedig ugyanazon felismerés indította el, amely Mikó Imrében is megszületett, és amelyben osztoztak vele tudós eleink: a 18. században megújult és szakmaiságában komoly fejlődést felmutató egyháztörténeti irodalmunk egyik igen jelentős dokumentumát magyar nyelven is kiadni nemcsak szakmánk, hanem nemzetünk iránti kötelességünk is.